

Наталія Горло

МІЖДИСЦИПЛІНАРНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ
ІРЕДЕНТИЗМУ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

N.Gorlo. Interdisciplinary Investigation of Irredentism: a Theoretical Aspect. In this article the essence of irredentism is considered by using some achievements of such sciences as political regionalism, ethnopolitology, political conflictology and others. Irredentism is a movement based on striving for the unity of ethnic groups of the same nationality who reside in different countries and struggle for the formation of a united

state. At the same time irredentism is attended by ethnic regional conflicts as a result of ethnic, political and territorial claims.

Перед політичною регіоналістикою як молодим напрямом наукових досліджень стоїть важливе завдання формування власної теоретико-методологічної бази. У зв'язку з тим, що регіонаознавчі студії тривалий час досить активно розвивалися в галузях історії, економіки, правознавства, неминучим є запозичення підходів, що сформувалися у цих та інших науках. Зокрема, регіональні політичні конфлікти, що пов'язані з досягненням влади або її перерозподілом на користь регіону, досліджуються представниками політичної регіоналістики та політичної конфліктології. Оскільки міжетнічні спільноти найчастіше компактно проживають на певних територіях, тому особливим типом регіональних політичних конфліктів є етнополітичні конфлікти, що орієнтує дослідника на використання надбань етнополітології для дослідження конфліктів цього типу. На потребу теорії і практики у рамках конфліктології сьогодні сформувалася нова галузь досліджень — етнополітична конфліктологія. Використання здобутків багатьох суміжних наук допомагає краще з'ясувати природу і сутність досить неоднозначних і суперечливих процесів і явищ сучасності, пов'язаних з визначенням регіоном свого статусу, таких як сепаратизм, іредентизм, сецесія та інших.

Реальне суспільно-політичне життя дає чимало прикладів іредентизму, адже досить часто питання вирішення статусу регіону доповнюється прагненням етнічних груп підвищити свій статус. Одним з проявів цього може бути заклик до возз'єднання з етнічною більшістю сусідньої держави, що свідчить про початок формування іредентистських рухів. Поглиблення знань про сутність іредентизму допоможе віднайти нові ефективні шляхи задоволення інтересів етнічних меншин, що проживають у державі. Однак актуальність вивчення іредентизму полягає не тільки у практичному аспекті, але й у теоретичному, тому що до цього часу це явище на науковому рівні осмислене недостатньо. Оскільки етнорегіональні політичні конфлікти активно вивчаються у рамках політичної регіоналістики (І. Бусигіна), етнополітології (Р. Абдулатіпов, А. Тураєв), етнополітичної конфліктології (А. Аклаєв), кожна наука сформувала специфічне розуміння передумов розгортання та сутності іредентистських рухів. Метою нашого теоретичного дослідження є визначення сутності іредентизму, що вимагає залучення теоретико-методологічних здобутків інших суспільних наук, для яких проблема іредентизму також є предметом вивчення.

Дослідження вимагає уточнення поняття «регіон», під яким ми будемо розуміти територіальне співтовариство, що компактно заселе-

не однією етнічною групою, яка виборює новий політичний статус. У багатьох визначеннях фігурує такий необхідний компонент регіонального співтовариства, як населення з певною ідентичністю. Дослідник Л. Ремхельд виділяє такі основні ознаки регіону, як спільна (певна) територія, певне населення, спільність історії, спільність природних умов, спільність проблем, що вирішуються¹.

В етнополітології поняття «іредентизм» тісно пов'язане з націоналізмом. Під націоналізмом розуміють колективістську ідею, засновану на визнанні пріоритетності інтересів нації щодо прав людини, етнічних цінностей, класових особливостей. У зв'язку з розумінням нації як етнічної чи політичної виділяють два види націоналізму: громадянський (державний) і культурний (етнічний). Якщо державний націоналізм співвідносять з патріотизмом, то етнічний націоналізм має за мету збереження цілісності народу, розвиток його мови, культури, історичної спадщини. Російський дослідник А. Тураєв зазначає, що по відношенню до держави націоналізм може бути сепаратистським, реформаторським чи іредентистським. Метою іредентистського сепаратизму є об'єднання кількох держав чи приєднання частини однієї держави до іншої². Тобто іредентистський націоналізм за своєю природою є етнічним націоналізмом. Етнополітична конфліктологія виходить з того, що суб'єктами етнополітичного конфлікту є етнічні групи, що висувають політичні вимоги щодо отримання політичної влади на території (від різних форм автономії до суверенітету). А. Аклаєв називає іредентизм різновидом націоналізму і визначає етнічний іредентизм як ідеологію чи рух, що засновані на прагненні до об'єднання чи возз'єднання етнічних груп однієї нації, що проживають у різних державах³. У політичній регіоналістиці етнічний аспект іредентизму нівелюється. Наприклад, І. Бусигіна називає іредентою процес, внаслідок якого населення певного регіону відділяється від держави, щоб приєднатися до іншої держави⁴. Таким чином, обираючи за критерій мету, яка ставиться населенням регіону, — створити власну державу чи приєднатися до існуючої, І. Бусигіна фактично розглядає іредентизм як різновид сепаратизму, що так само може призвести до сецесії.

Підсумовуючи названі підходи, можна дійти висновку, що представники різних наук солідарні у тому, що термін «іредентизм» розкриває рух, ідеологію, стратегію етнічних груп так званого «розділеного народу» щодо возз'єднання в рамках однієї держави, а поняття «іредента» позначає власне цей процес. Поняття «іредентизм» та «сепаратизм» не є тотожними, тому що іредентизм — це завжди рух етнічних спільнот, у той час як носіями сепаратистських

настроїв можуть бути інші соціальні спільноти. Метою іредентизму не є утворення незалежної держави, на відміну від сепаратизму. У той же час іредентизм є ширшим за змістом, тому що містить елемент сепаратизму — етнічній групі неможливо увійти до складу іншої держави без того, щоб її прагнення не розцінювалося керівництвом держави, на території якої проживає ця етнічна меншість, як сепаратизм.

Явище іредентизму осмислюється політологами у контексті вивчення регіоналізму. Регіоналізм — це стратегія регіональних еліт, спрямована на розширення ними своїх прав (рух «знизу»); процес самоструктурування суспільства, політичної і економічної мобілізації регіонів; прагнення еліти досягти більше переваг внаслідок використання природних особливостей регіону. У такому контексті зародження іредентистських рухів у регіонах можна вважати одним з аспектів регіоналізму. На важливість етнічного фактора у регіоналізмі вказує ряд вчених. Наприклад, П. Юкарайнен вважає, що за терміном «регіоналізм» можуть ховатися такі різноманітні процеси, як рух за етнічні права, сепаратизм, децентралізація державного устрою, транснаціональна співпраця сусідніх адміністративно-територіальних утворень, регіональна мережева інтеграція тощо⁵.

Таким чином, іредентистський рух тісно пов'язаний з інтересами етнічних спільнот. Етнополітологія виходить з того, що одним з суб'єктів політики є етнічні спільноти, а саме: етноси, нації, етнографічні групи. Як зазначає Р. Абдулатіпов, етнонації — історичне явище тисячолітнього розвитку, вони не можуть змінюватися так швидко, як політичні режими, звідси витікає їх підвищена збудливість, занепокоєння своїм самопочуттям і перспективами⁶. Слід визнати, що існування етнонаціональних особливостей є об'єктивним явищем, їх неврахування приводить до розгортання конфліктів. В середині держави це можуть бути вертикальні конфлікти у системі «центральна влада — етнічна група» або горизонтальні — «етнічна група — етнічна група». За умови проживання одного етносу у різних країнах конфлікт вже набуває політичного характеру.

Кожна етнічна спільнота намагається реалізувати власні інтереси у сфері економіки, політики, культури. Специфіка інтересів етнічних спільнот найчастіше визначається їх статусом — місцем, яке займає етнос у суспільстві. Всі етнополітичні конфлікти мають статусну природу. Практика показує, що виникнення етнонаціональних конфліктів часто супроводжується уявленнями сторін про те, що їх низький статус — наслідок історичної або нинішньої несправедливості, уявної або реальної. Слушно зазначає С. Золян про те, що у конфлікті кожна сторона має власний опис і, відповідно, особливе

розуміння проблеми⁷. У вирішенні конфліктів великого значення має зняття протиріч — уявних або сучасних.

Оскільки кожна людина ототожнює себе з певною групою, етно-регіональні політичні конфлікти за своєю природою є конфліктами ідентичностей. Часто етнічна група ініціює вимоги щодо підвищення свого культурного статусу, вимагаючи розширити сферу застосування власної мови, створення національних шкіл, розвиток культури тощо. Однак, на думку Р. Абдулатіпова, культурні та мовні відмінності не є причиною конфліктів: «Частка етнонаціонального в етнополітичному конфлікті дуже незначна»⁸.

Для реалізації інтересів неабияке значення має політичний статус — наявність чи відсутність у етнічної спільноти власної державності у тій чи іншій формі⁹.

Оскільки етнополітичні конфлікти є багатофакторними, не останню роль відіграє у них територіальне питання. Якщо територіальний статус низький, це автоматично тягне за собою психологічну пригніченість етносу, тому що територія визначає соціальну і економічну значимість. Наявність деяких факторів, пов'язаних з територією, робить етнополітичну мобілізацію практично неминучою. Насамперед це прагнення національної меншості, що проживає анклавно, до національно-державного самовизначення, особливо якщо цей анклав безпосередньо сусідить з територією основного проживання етносу. У той же час для республіки або етнічної спільноти, що самовизначається, але не має зовнішніх кордонів, ставити за мету сецесію дуже важко¹⁰. Досить поширеною у сучасному світі є практика, коли в одній державі проживає більша частина етнічної групи, а її «етнічні родичі» проживають у сусідніх державах. Якщо етнос перебуває у межах іншої держави, його інтереси будуть краще реалізовані за наявності автономії з власною територією. Багато пострадянських конфліктів так само були пов'язані з етнотериторіальним фактором. С. Ланцов виділяє конфлікти, пов'язані з відсутністю автономії в окремих етнічних груп, що мають державність на інших територіях, і конфлікти, викликані тим, що деякі території, розділені національно-політичними кордонами, мають етнічну, історичну, конфесійну, культурну, економічну спільність територій¹¹. М. Петров, досліджуючи проблему етнотериторіальних домагань на території колишнього СРСР, зазначає, що ця проблема є дуже гострою. Станом на 8 грудня 1991 р. було зафіксовано 168 територіально-етнічних претензій. Як зазначає автор, в умовах низького рівня політичної культури, орієнтації протягом тривалого часу на силові методи і вирішення згори суміщення національних конфліктів з конфліктами територіальними,

соціально-груповими, майновими та іншими дає особливо небезпечну суміш¹². За його даними, базою для висунення територіально-етнічних домагань у 6 випадках з кожних десяти є власне етнічний фактор: наявність компактних ареалів етнічного розселення у нинішній час (36%) або у минулому (12%), консолідація близькоспоріднених етносів (7%) або їх роз'єднання (1%). У 34 випадках територіальні домагання базуються на змінах кордонів, і у випадках, що залишилися, сумісно діють два фактора — етнічний і зміни кордонів¹³.

Тільки внаслідок поєднання багатьох факторів — політичних, економічних, культурних — і виникають підстави для виникнення руху за об'єднання з етнічною більшістю. Першими прикладами іредентизму є рухи в Італії і Німеччині у ХІХ ст., які й привели до утворення цих держав. ХХ століття надає нові приклади — болгарський іредентизм у Македонії, албанський у Косово, угорський у Румунії та інші. Конфлікти, що виникли на базі іредентизму, за своєю сутністю є етнотериторіальними міждержавними конфліктами, тому що торкаються інтересів втягнених у них держав. Прикладом міждержавного конфлікту є конфлікт між Вірменією і Азербайджаном щодо Нагірного Карабаху, де сформувалися глибокі протиріччя між вірменами-християнами і азербайджанцями.

У разі, якщо перед етносом проблема визначення власного статусу стоїть дуже гостро, починається етнополітична мобілізація — процес, за допомогою якого група, що належить або приписує собі належність до однієї етнічної категорії, у боротьбі за політичну владу і лідерство з членами іншої етнічної групи або держави маніпулює етнічними звичаями, цінностями, міфами і символами з політичною метою, використовуючи їх як головний ресурс в ім'я отримання спільної ідентичності і політичної/державної мобілізації групи¹⁴.

Виникає питання: хто є ініціатором іредентизму — етнічна більшість чи її «етнічні родичі», що проживають у інших державах? Дуже часто етнічна меншість сприймає державу, де вона проживає, як інструмент панування, особливо за наявності незадоволення культурною, економічною чи соціальною політикою. Однак найчастіше ініціатором іреденти є етнічна група, що становить більшість у сусідній державі. Політики, висуваючи передвиборчі гасла щодо «воз'єднання» з етнічною меншістю, тим самим сприяють появі іредентистських настроїв у етнічної меншості, причому гасла спрацьовують навіть у тому разі, якщо фактично меншість і не зазнає утисків з боку влади. На прикладі держав колишнього СРСР М.Петров показує, що загострення територіально-етнічних конфліктів може бути наслідком проголошення суверенітету і державної незалежності етнічної держа-

ви. Він виділяє такі категорії етнічних груп, як «свої», розуміючи під ними корінні етноси, які починають перейматися долею своїх зарубіжних «братів по крові» і вимагають їх приєднання до себе або ж автономії. «Чужі» — некорінні етноси, усвідомлюючи свою «другосортність» і відірваність від власної етнічної більшості, починають боротися за вихід з чужого суверенітету або за автономію¹⁵. Іредентистські настрої також базуються на доктринах етнічного націоналізму, за якими етнічна меншість має всі права на володіння територією як етнічні уродженці. У такому разі етнічна меншість відчуває за собою право вимагати автономії, незалежності чи приєднання до іншої держави.

З боку етнічної меншості іредентизм проявляється у вигляді вимог до керівництва держави щодо переселення представників етнічної групи у державу, де проживає етнічна більшість, або ж радикального заходу — передати всю територію з етнічною меншістю у склад іншої держави і таким чином відновити «історичну справедливість» — возз'єднати етнічну групу. Ініціативу може перейняти етнічна більшість. Як правило, оформлюється масштабна доктрина, що проголошує необхідність відновлення «Великої держави». Наприклад, у 10-х рр. ХХ ст. була сформована доктрина «Великої Греції». Саме у той час молоді держави Балканського регіону активно почали захищати власні національні інтереси, однією зі складових яких було звільнення співвітчизників з-під влади Порту¹⁶. Історія знає випадки, коли під гаслами об'єднання представників однієї етнічної групи були приєднані території з етнічною меншістю — анексія Німеччиною області Судет від Чехословаччини за Мюнхенським договором і аншлюс Австрії у 1938 році.

Іредентистський рух може мати різні наслідки. Російський дослідник Н. Медведєв зазначає, що відкриті конфлікти мають негативні наслідки, але конфлікти, що відбуваються у певних часових і правових рамках, є позитивними процесами з точки зору соціально-політичних відносин¹⁷.

Етнополітичні конфлікти важко піддаються розв'язанню, тому що складно знайти шлях задоволення такої вимоги, як повернення «ісконних» територій. Існує декілька варіантів розв'язання проблеми: сецесія щодо території, де проживає етнічна меншість, і подальше її об'єднання з іншою державою; надання широкої автономії етнічній меншості. Однак у цьому випадку іредентизм вступає в протиріччя з принципом права націй на самовизначення. Хоч це право закріплене в документах ООН, фактично воно важко реалізується, тому що суперечить принципу територіальної цілісності держави. Таким чином,

право націй на самовизначення декларується, але шлях його реалізації — сецесія — визнається можливим тільки в окремих випадках. Тобто ідея самовизначення, що інтерпретується залежно від обставин, так чи інакше, але надихає сепаратистські або іредентистські рухи в різних регіонах світу.

Якщо держава обирає радикальний варіант — сецесію, перед нею виникає потреба у зміні кордонів. Такий варіант розв'язання проблеми може викликати незадоволення інших держав і їх бажання втрутитися у справу. Вимога іншої держави інкорпорувати територію, де проживають зарубіжні родичі, теж означає зміну державних кордонів, тому засновані на етнічності іредентистські вимоги можуть стати причиною не тільки міжетнічної, а й міждержавної війни¹⁸.

Як компромісний варіант, можливе також застосування політики переселення, як це зробили уряди Греції та Туреччини, виконуючи умови Лозанського договору 1923 р. Протягом 1923–1924 рр. відбувся обмін населенням (за віросповіданням) між двома країнами: до Греції з Малої Азії переселилося майже 1,1 млн православних, до Туреччини — 380 тис. мусульман. Через культурні відмінності та пам'ять про втрачені домівки на своїй історичній батьківщині біженці неминуче стикалися з проблемою адаптації¹⁹.

Альтернативами можуть бути так звані внутрішні компенсації, які можуть мати характер федеративної згоди, надання регіону особливого статусу або угоди про особливу територіальну автономію. Можлива розробка особливого електорального законодавства на регіональному рівні для меншин або укладення угод щодо делегування компетенцій у галузі культури і освіти спеціальним органам, що представляють певну меншину²⁰. М. Петров пропонує країнам на пострадянському просторі обрати шлях мінімізації збитків і відмовитися від спроб революційної перебудови суспільства, не змінювати лінії кордонів за обопільною згодою, навіть якщо ці кордони видаються довільними або несправедливими. Не потрібно ламати кордони, а обживати їх, змінюючи владні функції і структури, треба дати кожному народу право на самовизначення. Бажано, щоб сепаратизм проявлявся як регіональний, а не національний²¹.

Етнополітологія виділяє декілька методів управління конфліктом: гегемоністський контроль з боку держави, арбітраж (втручання третьої сторони), кантонізація або федералізація, поділ владних повноважень (визнання принципу етнічного плюралізму при балансі інтересів меншості), федералізація²².

Отже, розробка однієї моделі врегулювання етнорегіональних політичних конфліктів неможлива, вибір того чи іншого варіанта

задоволення вимог етнічної групи залежить від конкретних обставин і умов.

Проблема іредентизму актуальна і для України: іредентистський рух розвивається у середовищі росіян, що проживають у Криму. Іредентистські настрої проявляє як етнічна більшість, так і етнічна меншість. Як правило, сучасний іредентизм сприймається негативно керівництвом держави, на території якої проживає етнічна меншість, тому що асоціюється з сепаратизмом. Наприклад, в Україні у зв'язку з радикальними лозунгами росіян Криму щодо приєднання Криму до Росії іредентизм має негативне забарвлення і сприймається як сепаратизм і причина гіпотетично можливої сецесії.

Таким чином, вивчення іредентизму буде більш ефективним у рамках міждисциплінарного дослідження, тому що тільки поєднання підходів політичної регіоналістики, політичної конфліктології, етнополітології дозволяє глибше зрозуміти сутність цього явища. Політична регіоналістика приносить розуміння регіону як складного соціально-політичного та історико-географічного утворення і вивчає регіональні політичні конфлікти, пов'язані зі зміною політичного статусу регіону. Етнополітологія надає знання про етнічні групи і те, як низький політичний, економічний, територіальний, культурний статус регіону «штовхає» етнічні групи почати боротьбу за підвищення статусу. Політична конфліктологія аналізує сутність і закономірності розвитку політичних конфліктів, формує уявлення про шляхи врегулювання конфліктів.

У сучасних реаліях стає актуальним не тільки подальше теоретичне осмислення проблеми іредентизму і оцінка його потенціалу, але й вивчення іредентистських рухів у практичному аспекті, тобто у рамках прикладного політичного аналізу, який спрямований на вирішення гостроактуальних проблем сучасності.

¹Цит. за: Косов Ю.В., Фокина В.В. Политическая регионалистика. — СПб.: Питер, 2009. — С. 24.

²Тураев В.А. Этнополитология. — М.: Логос, 2004. — С. 83.

³Аклаев А.А. Этнополитическая конфликтология: Анализ и менеджмент. — М.: Дело, 2005. — С. 449.

⁴Бусыгина И.М. Политическая регионалистика. — М.: МГИМО; Российская политическая энциклопедия, 2006. — С. 201.

⁵Цит. за: Ушакова Ж.С. Основні підходи до дослідження регіоналізму як об'єктивного процесу сучасної світової політики // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — 2009. — Вип. 19. — С. 321.

- ⁶ Абдулатипов Р.Г. Этнополитология. — СПб.: Питер, 2004. — С. 235.
- ⁷ Золян С.Т. Описание регионального конфликта как методологическая проблема // Полис. — 1994. — № 2. — С. 131.
- ⁸ Абдулатипов Р.Г. Указ. соч. — С. 236.
- ⁹ Тураев А.В. Указ. соч. — С. 17.
- ¹⁰ Сикевич З. Проблема этнического риска и национальные меньшинства в постсоветских государствах // Расы и народы. Ежегодник. — № 24. Современные этнические и расовые проблемы. — М., 1997. — С. 277.
- ¹¹ Политическая конфликтология: Учеб. пос. / Под ред. С. Ланцова. — СПб., Питер, 2008. — С. 305, 306.
- ¹² Петров Н.В. Что такое полиэтнизм? Территориально-этнические приращения и конфликты на территории бывшего СССР // Полис. — 1993. — № 6. — С. 6.
- ¹³ Петров Н.В. Указ. соч. — С. 9.
- ¹⁴ Политическая конфликтология. — С. 73.
- ¹⁵ Петров Н.В. Указ. соч. — С. 10.
- ¹⁶ Яровий В.Ф. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн ХХ століття: Підруч. для вищих навч. закладів. — К.: Генеза, 2005. — С. 130.
- ¹⁷ Медведев Н.П. Политическая регионалистика: Учебник. — М.: Гардарики, 2002. — С. 104, 105.
- ¹⁸ Аклаев А.Р. Указ. соч. — С. 160.
- ¹⁹ Яровий В.Ф. Вказ. праця — С. 140.
- ²⁰ Бусыгина И.М. Указ. соч. — С. 202.
- ²¹ Петров Н.В. Указ. соч. — С. 8.
- ²² Абдулатипов Р.Г. Указ. соч. — С. 241.